

Zagreb Gay Pride 2016.

15 godina borbe za slobodnije društvo

2002
ZAGREB

Zagreb Pride, 2016.

*15 godina borbe
za slobodnije društvo*

Zagreb Pride, 2016.

Impressum

Izdavač: Zagreb Pride

Za izdavača: Marko Jurčić

Autorice i urednice: Mia Gonan, Amir Hodžić

Lektura: Slaven Crnić

Kontakt: info@zagreb-pride.net, / 01 580 65 60 /

www.zagreb-pride.net

Naslovica i prijelom: Ena Jurov

Predgovor

Zagreb Pride želi da zagrebačka Povorka ponosa, kao i cijeli LGBTIQ pokret u Hrvatskoj bude održiv i politički progresivan. Zato smo i na našem zadnjem strateškom planiranju u ljeto 2015. zaključile da je to jedan od naših strateških ciljeva za naredno razdoblje. Kao jedan od ključnih načina za ostvarivanja tog cilja identificirale smo čuvanje i izgradnju sjećanja pokreta. Zagreb Pride, kao i mnoge druge organizacije civilnoga društva, susreću se s problemom neadekvatnog dokumentiranja svog rada i prijenosa znanja mlađim generacijama aktivistkinja i aktivista. K tome, često se suočavamo sa situacijom da mišljenja i sudovi o našem djelovanju dolaze izvana i ne predstavljaju autentične stavove osoba iz zajednice koje su zaista uključene u pokret. Stoga smo povodom petnaeste godišnjice održavanja Povorke ponosa u Zagrebu, na opisanu situaciju odlučile odgovoriti: 1) pokretanjem procesa prikupljanja i sistematizacije arhiva Zagreb Pride-a; 2) izradom dokumentarnog filma o dosadašnjim zagrebačkim Prajdovima; te 3) pokretanjem istraživanja o društvenom značaju Povorke i Zagreb Pride-a kao organizacije u posljednjih petnaest godina. Publikacija koja je pred vama predstavlja neke od rezultata pet studija koje će u cijelosti biti objavljene u jesen 2016. godine. Budući da tijekom Tjedna ponosa LGBTIQ tematika dobiva veću

vidljivost, cilj ove publikacije jest potaknuti i druge istraživačice i istraživače te novinarke i novinare na istraživanja i informirane polemike kako bi se proizvelo što više kritičkoga znanja o povijesti i aktualnosti LGBTIQ aktivizma u Hrvatskoj.

Zagreb Pride,
lipanj 2016.

Kako je pokrenuto ovo istraživanje?

Istraživački projekt studije društvenoga značaja Zagreb Pride-a pokrenut je u prosincu 2015. godine i u cijelokupnom je procesu do sada sudjelovalo tridesetak osoba. Koncept i metodologija istraživanja osmišljeni su u suradnji s grupom stručnjakinja te su definirana specifična područja interesa i odgovarajuća ključna istraživačka pitanja:

7

- Kako su se tijekom petnaest godina djelovanja Zagreb Pride-a mijenjali javni diskurs i reprezentacije LGBTQ osoba kao političkih subjekata?
- Na koji je način Zagreb Pride utjecao na institucionalne prakse i javne politike?
- Na koji je način Zagreb Pride utjecao na tendencije i promjene na široj aktivističkoj razini civilnoga društva?
- Kako je Zagreb Pride utjecao na osnaživanje, aktivistički identitet i politizaciju LGBTQ zajednice?
- Na koji je način Zagreb Pride u svojem djelovanju uključivao različite identitete i politička stajališta te afirmirao pravo na odstupanja od norme?

Potom je objavljen javni poziv za iskazivanje istraživačkog interesa na koji je pristiglo osam prijedloga, od čega je odabранo njih

- pet za koje smo smatrali da će najviše doprinijeti odgovorima na postavljena istraživačka pitanja. Za potrebe istraživačkih radova učinile smo dostupnim kronološki okvir Povorke ponosa koji smo organizirale prema aktivnostima, promjenama u organizacijskoj strukturi, te društvenim i političkim promjenama. Također, osigurale smo pristup bazi do sada provedenih relevantnih istraživanja i znanstvenih radova. Uz to, prikupljeni su novinski članci o Povorci ponosa i LGBTIQ temama objavljeni u četiri najveća dnevna lista u periodu od dva tjedna prije i poslije svake Povorke od 2002. do 8 2015. godine. U suradnji s agencijom Ipsos Puls, u ožujku ove godine smo provele ispitivanje javnoga mišljenja s obzirom na podršku održavanju Povorke ponosa te o stavovima o pravima i prisutnosti LGBTIQ osoba u javnosti. Nапослјетку, uredile smo ovu publikaciju kako bismo u sklopu Tjedna ponosa dale uvid u stanje dosadašnjih istraživačkih nalaza: neke od rezultata pojedinačnih studija i provedenog istraživanja javnoga mijenja.

Zahvaljujemo se:

9

Marini Škrabalo, Suzani Kunac, Tei Škokić i Valeriji Baradi za pomoć prilikom definiranja metodologije studije utjecaja, te izbora istraživačkih prijedloga;

Mateji Pribanić, Mateji Vrban, Jani Kujundžić, Zvonki Barbir, Nikoli Zduniću, Ivanu Tranfiću i Andrei Vidović za pretraživanje arhiva i prikupljanje medijskih materijala;

Nicole Butterfield, Hani Čopić, Sanji Đurin, Pavlu Parunovu i Vesni Kesić za provodenje istraživanja, pisanje istraživačkih izvještaja te sudjelovanje u izradi prezentacijskog postera;

Eni Jurov za dizajniranje publikacije i prezentacijskih postera.

14. ZAGREB PRIDE Tisuće ljudi u Povorci ponosa ‘Sada se borimo za još bolje društvo svih nas’

Bojan Glavašević: Postali smo bolji, što je zasluga svih ljudi koji su godinama ponavljali da jednakost ne ugrožava nikoga

PIŠE MATIJA MESIĆ

Glasnije i hrabrije: Antifašizam bez kompromisa! - glavna je bila poruka

100

muje prema njihovim karakteristikama, a ne po

D- Pozitivne promien

Uzvika prežive
Preko domaćinstva smo postali bolji, što je zaslužna svih ljudi koji su se ovim godinama trudili i ponavljali da je ljubav najprije i da ljudi koji traže jedanako ne ugrozavaju nikoga - rekao je Bojan Glavašević.

Uzvika prežive
partnerstva, sto me jasno vesi-
lo, nisam još puno pošta-
nja reči Mirela Holi.

Točno u 15 sati kolona je krenula središtem glaća-
revo ilice u Trga bana Jelačića
do parka Ribičak na koncert Nipplepeople. •

STRANJE »VEČERNJEG LISTA»

**JAVNOST SVE MANJE PODUPIRE
POVORKU HOMOSEKSUALACA**

Sve više građana smatra da homoseksualizam parovima u ulovljenoj se ne treba dopustiti u sklopu brakova, sve ih

● Članice »Kontre« primile su nekoliko anonimnih telefonskih prijetnji i prijavile ih policiji

A pie chart titled "Treba li u Hrvatskoj dopuštiť homoseksualne brakove?" (Should same-sex marriage be allowed in Croatia?). The chart shows the following distribution:

Odgovor	Procenat
Da	59,4 %
Ništa	31,8 %
Ne	10,8 %

ITA, 29. VI. 2002.

PREDsjEDNIK ZELENE LJEVICE HRVATSKE

Hršak: Ja sam homoseksualac i želim nakon STR. 6 izbora u Sabor

Diplomirani teolog i bivši vijećnik SDP-a ne želi skrivati svoj seksualni identitet

Gejeve su i na paradama smrti i poniženja u SFRJ pratili antifašisti, ali s pištoličinama za pojasom

MAX T-JEDAN Tematsko društvo za razvoj i raziskovanje vrednovanja u društvu

Homoseksualci: Naši najveći problemi su ksenofobija i getoizacija u društvu

Skinheads: Nastrani su i neka šute

Zagrebački skinheads nebrojeno su puta šakama izražavali što misle o homoseksualima. Na sam spomen povorke, tim se mladićima diže kosa na glavi. A zašto, objasnilo je 24-godišnji skinhead (pozadici u redakciji).

— Peder su nastrani! Svakih normalan čovjek u ovoj zemlji zna da je dopušto mo da nas pederi masiraju, da će se dopuštati svakake nastranosti. Pa pitam, ak' se to njima dopušta, zašto ne bi drugima? Za silovanje ne bi dobije sramotnih i mizernih godinu dana zatvora a oni nekažneno hodaju cestom. Ma barem neka štute, a oni još i djecu traže — kaže 24-godišnjak.

Misli li da će povorka proteći mimo?

- Ne znamo još hoćemo li napadati. Uvijek napadamo sve što ne valja. A policija nam nikad nije bila problem - zaključuje.

MOJA

**STAROKATOLICKA
CRKVA ZA
GEJEVE KAŽE
DA SU BOŽJA
DJeca**

Istospolne zajednice ne bi trebale zakonski imati manja prava

Javni diskurs i reprezentacije LGBTIQ osoba kao političkih subjekata

Upravljanje vlastitom reprezentacijom u medijima jedan je od najtežih izazova s kojim se aktivistkinje_i susreću u svom radu. Kakvo god bilo njihovo djelovanje, način na koje ono biva predstavljeno u javnosti možda ponajmanje ovisi o samim aktivistkinjama_istima, a u mnogo većoj mjeri o uređivačkim politika pojedinih medija te o namjerama, svijesti i informiranosti novinarki_a. Može se reći da je politički diskurs intrinzično povezan s onim medijskim, a nepotrebno je naglasiti kako su masovni mediji za mnoge osobe jedino mjesto u kojem dolaze u kontakt s političkim ili barem prvidom političkoga. Mediji su, dakle, jedno od najvažnijih mesta stvaranja političkih identiteta, ali također i krivih, potencijalno štetnih reprezentacija.

11

Kao i teorije o političkom diskursu, mediji se mahom bave formalno parlamentarnom i stranačkom politikom, a mnogo manje politikom koju provode aktivistkinje_isti i nevladine organizacije. Aktericama_ima iz sfere formalne politike uvijek je dano više prostora i značaja. Ovdje, međutim, politiku shvaćamo u širem smislu: ne samo kao promjene zakona i odluke donesene službenim političkim tijelima, već i kao sve promjene u odnosima moći u društvu koje su potaknute "odozdo", odnosno djelovanjem naizgled manje značajnih akterica_a i njihovom borboru da uopće zauzmu neki

medijski prostor te da, unatoč raznolikim uređivačkim politikama, neinformiranim novinarima_kama i kaotičnoj medijskoj cirkulaciji značenja i reprezentacija, pregovaraju svoju poziciju u političkoj i medijskoj arenici.

Ako krenemo od pretpostavke da je Povorka ponosa najvidljiviji oblik samoreprezentacije i samoafirmacije LGBTIQ populacije, onda medijska prezentacija tog događaja ima dvostruki značaj. S jedne strane mediji informiraju i formiraju javno mnjenje, ali i pružaju povratnu informaciju o statusu i percepciji LGBTIQ zajednice u javnosti. U toj interakciji, mediji potiču samorefleksiju zajednice i usmjeravaju buduće aktivnosti i strategije prema javnosti. (Kesić, 2016: 1)

Predodžbe koje se o političkim akterima stvaraju u medijima mogu imati presudan utjecaj na uspjeh njihovih borbi pa smo zbog toga nastojale ispitati kako su se tijekom petnaest godina djelovanja Zagreb Pride-a mijenjali javni diskurs i reprezentacije LGBTIQ osoba kao političkih subjekata. Tom je pitanju pristupila istraživačica Vesna Kesić putem analize medijskih sadržaja objavljenih neposredno uoči i nakon održavanja Povorke ponosa od 2002. do 2015. godine, a za analizu je odabrala dva najtiražnija dnevna lista u Hrvatskoj, *Jutarnji* i *Večernji list*. Ovdje ćemo se radi sažetosti osvrnuti samo na nalaze analiza vezanih uz prvu Povorku i Povorku iz 2015. godine.

Oko izvještavanja o prvoj Povorci ponosa – Gay Pride “Iskorak kontra predrasuda”, Kesić ističe:

Na tabloidnoj naslovnici *Jutarnjeg lista* (17.6.2002.), uz aktuelnu goruću političku temu opstanka vlade, u donjem desnom uglu najavljen je intervju s jednim od aktivista i organi-

zatora Pride-a, Damirom Hršakom: "Ja sam homoseksualac i želim nakon izbora u Sabor". Kroz personaliziranu perspektivu, "osobnu priču" kakvima mediji nastoje proizvesti empatiju i identifikaciju čitatelja_ica, intervju je smješten usred zažarenog polja hrvatske političke scene, na stranice koje su inače rezervirane za "visoku politiku" (str. 6). Neovisno je li bila riječ o redakcijskoj svjesnoj namjeri, ili o slučajnosti, problematika Pride-a tako je predočena javnosti kao (samo) još jedna politička tema, odnosno diversifikacija političkih tema s naslovnice. I sam intervju s mladim znanstvenikom, kroz naglašavanje njegovih političkih ambicija, u stvari "normalizira" gej aktivista u "građanina običnog", a njegova spolna orientacija ostaje u drugom planu. (Kesić, 2016: 2)

13

Pred sam Pride, doduše u lokalnoj sekciji "Zagreb", i ne više kao politička tema, objavljen je još jedan kompleksan intervju s koordinatoricom Kontre, Sanjom Juras i koordinatorom Iskoraka, Dorinom Manzinom: "Homoseksualci: Naši najveći problemi su ksenofobija i getoizacija u društvu" (*Jutarnji list*, 26.6.2002., str. 23). Kad je riječ o terminima koji se koriste, mediji ustraju na pojmu "homoseksualci", no ni sami aktivisti i aktivistice još nisu usvojile_i pojam "homofobije", već koriste uhodani, iako ne i istovjetan pojam ksenofobije. (Kesić, 2016: 3)

Kesić (2016) također naglašava činjenicu da je, za razliku od većine inozemnih prajdova koji su mahom predstavljeni kroz prizmu karnevalskog urbanog slavljenja različitosti, Zagreb Pride od svog početka izrazito politiziran. Iako ta politizacija u početku najčešće nije bila izvedena na informiran i osjetljiv način, činjenica da zagrebački prajd nije odmah bio politički neutraliziran, daje

mu svakako veliku prednost. Istovremeno, Kesić (2016) upozorava na opasnost pristupa “i oni su obični ljudi” prisutnom u *Jutarnjem listu*, zbog njegovog potencijalnog neutraliziranja radikalnosti zahtjeva LGBTIQ osoba.

- 14 Otada nadalje tijekom 2002., u *Jutarnjem listu* prevladava izvještavanje fokusirano na stavove pojedinih političara_ki o Povorci i LGBTIQ osobama općenito, a mnogo manje na zahtjeve same LGBTIQ zajednice. Nakon toga, slijedi smještanje prajda u senzacionalistički reprezentacijski kontekst obilježen mješavinom politike, prijetnji nasiljem i ilustracijama s naglašeno seksualiziranim i performativnim imidžima sudionika_ica inozemnih prajdova. Iako se osuđuje policiju što je propustila zaštiti sudionice_ke, pri izvještavanju o nasilju na prvoj Povorci ponosa mediji izbjegavaju naglasiti da se radi o zločinu iz mržnje i kolektivnom zastrašivanju LGBTIQ populacije, već se fokusiraju na brojnost pripadnica_ka specijalnih policijskih jedinica.

Na tragu takvog izvještavanja o nasilju su i članci iz *Večernjeg lista*, koji su k tome znatno problematičniji jer više prostora daju neo-nacističkim supkulturama nego aktivistima_kinjama:

Večernji list, po tiraži jači od *Jutarnjeg* i orijentiran prema konzervativnjoj, desnije orijentiranoj publici, najavu prvog Gay Pridea pozicionirao je prilično drugačije od *Jutarnjeg lista*. Na donjem dijelu naslovnice od 26.6.2002. stoji: “Sto zaštitara čuvat će homoseksualce”, ali tekst koji slijedi je anketa o stavovima poznatih građana i po svemu sudeći neizbjježnih predstavnika političkih elita, o “homoseksualnosti”. Pretežu oni konzervativni i krajnje desni, poput HSP-a. Koordinator udruge Iskorak, Dorino Mazin, pojavljuje se tek kao jedan od anketiranih koji doprinosi “raznovrsnosti sta-

vova”. Njemu se pripisuje i informacija da je “Britanija dopustila usvajanje djece”, istaknuta u okviru. U istom formatu uokvirene informacije glas je dan i agresivnim subkulturnim skupinama (“Skinheads: Nastrani su i neka šute”), a nisu izostale ni otvorene najave nasilja: “Ne znamo još hoćemo li napasti. Uvijek napadamo sve što nevalja. A policija nam nikada nije bila problem”.

Sljedećih nekoliko dana do održavanja Pridea, *Večernji list* fokusiran je na “polemike” svojih čitatelja_ica [koje su mahom] moralizirajuće, uvredljive, povremeno i prijeteće. (Kesić, 2016: 4) 15

Nakon samog održavanja Povorke, *Večernji list* je vijest o nasilju prenio na naslovnoj stranici naslovom “300 ljudi na paradi homoseksualaca u Zagrebu; SUZAVAC NA GAY POVORKU” (30. 6. 2002., str. 5). Unatoč problematičnom navođenju imena svih napadnutih, nasilje je ipak donekle promijenilo diskurs o Povorci ponosa tako što je više prostora dano afirmativnim i podržavajućim porukama javnih osoba i političara_ki, a prenesen je i dio govora Dorina Manzina.

Četrnaest godina poslije, povodom Povorke ponosa 2015., naglasak je i dalje na nasilju, iako je ono na zagrebačkoj Povorci ponosa zadnji put zabilježeno 2010. godine:

Tjedan dana uoči zagrebačke Povorke ponosa, *Jutarnji list* je najavljuje izvještajem sa splitskog prajda koji je održan dan ranije, 6. lipnja, te je prošao “bez incidenata”. Ipak, pod naslovom “Četiri godine nakon spriječenog krvoproliva” (7.6.2015., str. 10), tekst nas podsjeća da je 2011. na splitskom prajdu došlo do masovnih nereda i nasilja, možda i

većih nego u Zagrebu 2002. godine. Naglašava se da je te 2011. godine, 10 000 anti-gay aktivista prijetilo nasiljem nad 400 sudionica_ka, a “teško krvoproljeće” spriječeno je samo jakim policijskim osiguranjem. Kratke vijesti uz glavni tekst obavještavaju o nasilju i sukobima do kojih je u vrijeme tamošnje povorke došlo na ulicama Kijeva, u Ukrajini. Istaknut je i podatak da je, u zakonodavnom smislu i pravima LGBTQ osoba, Hrvatska na visokom petom mjestu u Europi. Dakle, iako prajdovi i u Splitu i u Zagrebu već nekoliko godina prolaze “bez incidenata”, a protestne reakcije svedene su na individualne ispade, liberalni komercijalni dnevnik i dalje događaj smješta u kontekst izbjegnutog krvavog nasilja.

Jutarnji list od 14.6.2015., (str. 7), dan nakon 14. Zagreb Pridea, objavljuje tekst pod naslovom: “Tisuće ljudi u Povorci ponosa: ‘Sada se borimo za još bolje društvo svih nas’”, a u podnaslovu je izjava popularnog mladog političara i znanstvenika Bojana Glavaševića: “Postali smo bolji što je zasluga svih ljudi koji su godinama ponavljali da jednakost ne ugrožava nikoga”. (Kesić, 2016: 7)

Zanimljivo je da se, unatoč pozitivnoj intonaciji ovog posljednjeg navedenog članka, na LGBTQ osobe i dalje gleda kao na ugrozu ostatku populacije, a ne obrnuto. *Večernji list* pak najviše mjesta posvećuje stavovima Crkve, pa tako donosi intervju sa sociologom religije Ivanom Markešićem (6.6.2015., str. 6) i rekторom zagrebačkog sveučilišta Damicom Borasom (14.6.2015., str. 1) koji mahom raspravljaju o stavu katoličke crkve o “homoseksualnosti” i zahtjevima LGBTQ populacije za bračnom jednakošću i posvajanjem djece. Markešić kritizira lokalnu Crkvu ističući relativno pomirljivu reakciju irske Crkve nakon tamošnjeg uspješnog

referenduma o bračnoj jednakosti. Boras naglašava da su i “gejevi” božja djeca te da stoga “istospolne zajednice” ne smiju imati manja prava. Deset dana nakon prajda, prenosi se i stav pape Franje koji ističe da svaka osoba, neovisno o spolnoj orijentaciji, treba biti prihvaćena sa senzibilnošću i osjetljivošću (*Večernji list*, 24.6.2015.). Vidimo, dakle, da je problem davanja prostora raznim skupinama i individuama, pored samih LGBTIQ osoba i aktivistkinja_a, i dalje jako prisutan. Same_i aktivistkinje_i uglavnom imaju malu moć utjecaja na to kome će se dati glas i koji će se termini koristiti u prikazima pojedinih tema. Međutim, vidimo da se tijekom vremena stav o LGBTIQ osobama radikalno promjenio: od isticanja isključivo kontroverznosti Povorke ponosa i mržnje građana_ki i raznih aktera_ica do prenošenja stavova osoba bliskih Crkvi o nužnoj jednakopravnosti LGBTIQ osoba. To svakako jest postignuće dugoročnog aktivističkog rada na podizanju vidljivosti LGBTIQ osoba i njihovih političkih zahtjeva. Jedan od važnih trenutaka spoznaje o tomu koliko je važno da istaknute osobe zauzmu stav o LGBTIQ pitanjima jest 2006. godina kada tadašnji premijer Ivo Sanader u HRT-ovoј emisiji *Nedjeljom u 2* poručuje da nema stav o Povorci ponosa. Otada nadalje aktivisti_kinje počinju inicirati da premijer i drugi politički akteri_ice moraju zauzeti stav, osuditi nasilje i imenovati ga zločinom iz mržnje i homofobijom. Prva osoba iz izvršne vlasti koja će to učiniti bit će Tomislav Karanmarko iz vlade Jadranke Kosor, kada u studenom 2010. osuđuje nasilje ispred kluba Sirup na Sveticama. Dok je prema istraživanju Ženske sobe i Iskoraka iz 2003. samo 10% stranaka kojima je upitnik upućen na njih i odgovorilo, što upućuje na stav većine stranaka da se radi o irrelevantnim pitanjima, postepeno se uspjelo postići da velika većina političara_ki zauzme stav o LGBTIQ pitanjima i o tome ih se redovito ispituje tijekom izbornih kampanja.

Još uvijek se, međutim, nije postiglo da se podržavajući stavovi pojedinih stranaka pretoče u konkretne politike ili prijedloge politika u njihovim službenim programima.

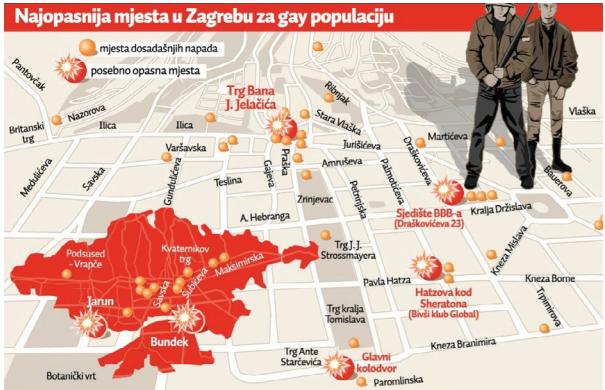
- Treba još istaknuti da usporedno s mejnstrimizacijom anti-homofobije u medijskom i političkom diskursu, a istovremeno s pojavom ekonomske krize i radikalizacijom desnih političkih tendencija, položaj LGBTIQ osoba često se instrumentalizira za iznošenje stavova koji nemaju nikakve veze sa zalaganjem za prava LGBTIQ osoba, već služe nekim sasvim drugim ciljevima. Primjera je mnogo, a tekst koji Vesna Kesić ističe je članak večernjakovog kolumnista Milana Ivkošića "Gejeve su i na paradama smrti i poniženja u SFRJ pratili antifašisti, ali s pištoljčinama za pojasom" (*Večernji list*, 20.06.2015., str. 7). Pozivajući se na magistarski rad povjesničara Dejana Vuletića, Ivkošić piše o negativnom stavu koji su partizani imali prema gej muškarcima. Njegova intencija, međutim, nije upozoriti na povijesnu nepravdu, a kamoli na aktualno stanje prava LGBTIQ osoba, već isključivo denuncirati tobožnje licemjerje Socijaldemokratske partije i generalno liberalne antifašističke ljevice, kao sljedbenike komunističkog totalitarizma koji je progonio gej muškarce.

U kontekstu ekonomskih kriza, još opasnija od Ivkošćevih antikomunističkih stavova je često prisutna ideja da su prava LGBTIQ osoba svojevrstan luksuz. Uslijed visoke nezaposlenosti i siromaštva, LGBTIQ osobe navodno traže neke dodatne povlastice i slobode o kojima ostatak građanstva u svojim izrazito heteronomnim uvjetima života ne može ni sanjati. Zato treba naglašavati kako se ovdje ne radi o nekim posebnim pravima, već isključivo o socijalnoj pravdi koja podrazumijeva da nitko ni na kojoj osnovi neće biti isključen iz pristupa društvenim resursima i uslugama. Kako bi se to naglasilo, u početku se, i od strane aktivista_kinja i

od strane podržavajućih medija, koristio normalizirajući diskurs o LGBTIQ osobama (“i oni_e su obični_e građani_ke”). Jednom kad je ta taktika postigla svoj cilj, a on je bio ulazak rasprava o LGBTIQ pitanjima u mejnstrim diskurs, valjalo je prijeći na reprezentacije koje neće umanjiti kvirstvo osoba o kojima se govori. Između diskursa o “istosti”, koji neutralizira specifičnosti kvir identiteta i života, te diskursa o “različitosti”, koji samo afirmira heteropatrijarhalnu normu, treba izabrati treću opciju, a to je pokvirivanje mnoštva. Često svjedočimo tome kako razni_e konzervativni_e akteri_ice prisvajaju pojam ”naroda” kako bi probleme LGBTIQ zajednice prikazali_e kao partikularne i manjinske. Međutim, mi znamo kako se pitanja roda i seksualnosti, kao i socijalne pravde općenito, ne tiču samo nas. Kao što je davno upozorio teoretičar John D’Emilio, iako je LGBTIQ borba započela kao borba za pravdu i slobodu jedne specifične zajednice, ona se s vremenom mora proširiti na borbu za slobodu rodnog izražavanja i seksualnosti za cijelo društvo (D’Emilio, 1983: 110). Zato je jedna od poruka ovogodišnje Povorke ponosa da osjećaji sreće, hrabrosti i slobode koji obilježavaju Povorku, moraju prodrijeti u svačiju otuđenu i strogo normiranu svakodnevnicu (”Prajd za sve nas! Prajd svaki dan!”). U trenutnim okolnostima pritiska i kontrole nad medijima, to će svakako biti jedan od naših najvećih izazova.

Priručnik o suzbijanju nasilja protiv **LGBT** osoba za policijske djelatnike/ice

Institucionalne prakse i javne politike

Uz prvu održanu zagrebačku Povorku ponosa “Iskorak kontra predrasuda”, 2002. godinu u Republici Hrvatskoj obilježilo je još nekoliko događaja značajnih za tadašnje povećanje vidljivosti LGBTIQ građanki_na i početak sustavnijeg zagovaranja naših prava i cjelovite društvene ravnopravnosti. Te godine osnovan je Pravni tim Iskoraka i Kontre, a Lezbijska organizacija Rijeka (LORI) provodi prvu nacionalnu kampanju za lezbijska i gej prava koja je uključivala i TV spot *Ljubav je ljubav* koji je HRT odbio emitirati kao “neprimjeren”. Također, iste godine u kinima se prikazuje prvi hrvatski srednjostručki film koji tematizira lezbijsku vezu, a koji je bio predložen i kao hrvatski kandidat za nagradu Oscar. Tada započinje postepeno uključivanje spolne orientacije, rodnog identiteta i rodnog izražavanja kao osnova za diskriminaciju u nacionalne zakone, što je rezultat zahtjeva vezanih uz procese pristupanja europskim institucijama, ali i intenzivnog lobiranja organizacija i inicijativa civilnog društva. Jedna od njih je i Zagreb Pride koja do 2008. godine djeluje kao *ad hoc* odbor za organiziranje Povorce ponosa, a otada kao formalna udruga.

21

Nevladine udruge koje zastupaju prava i interes LGBTIQ zajednice postale su u zadnjih petnaestak godina ključan fak-

tor u kreiranju javnih politika: sudjelujući u javnim raspravama i radnim skupinama za izradu ili izmjenu brojnih zakona, pišući priopćenja i otvorena pisma na državnoj i europskoj razini i pokrećući peticije nametnule su se kao relevantan čimbenik u stvaranju otvorenijeg i inkluzivnijeg društva u Hrvatskoj. Tijekom tog perioda postignuta je značajna pozitivna promjena glede prava i jednakosti LGBTIQ zajednice, kao što je i povećana vidljivost LGBTIQ osoba unutar opće populacije. (Đurin, 2016: 7)

22 U ovom osvrtu pratimo petnaestogodišnji razvoj Zagreb Pride-a u odnosu na održavanje Povorke ponosa kao javnog, političkog protesta te u odnosu na ulogu udruge u direktnom zagovaranju, oblikovanju i nadgledanju politika i zakona vezanih uz anti-diskrimacijske odredbe, zločin iz mržnje, obitelj, obrazovanje, seksualno i reproduktivno zdravlje te prava. Kao osnovni izvor koristimo uvide iz istraživanja Sanje Đurin *Zagreb Pride i javne politike*, u kojem se djelovanje Zagreb Pride-a u smjeru javnih politika analizira u odnosu prema dominantnom heteronormativnom društvenom i političkom miljeu Republike Hrvatske. Kroz problematiziranje pitanja javnog prostora, homofobnog nasilja, državne obiteljske politike i odgojno-obrazovnih kurikuluma, te naglašavajući ulogu Katoličke crkve, Đurin aktivnosti Zagreb Pride-a pozicionira kao narušavajuće za dominantni diskurs:

Život Zagreb Pride-a kroz petnaest godina njegova postojanja znatno se mijenjao, prilagođavajući se i pojedinkama i pojedincima koji ga čine i društvu unutar kojeg postoji. Zagreb Pride nastao je kao inicijativa "od dolje", inicijativa skupine građanki i građana koje su, revoltirane diskriminacijom koju su svakodnevno doživljavale u Hrvatskoj zbog svoje

spolne orientacije i/ili rodnog identiteta, željele promijeniti situaciju glede prava LGBTIQ osoba u Hrvatskoj nabolje. Kre-nule su kao godišnja povorka u kojoj će direktnom akcijom i zastupajući same sebe postaviti prve zahtjeve za ravnopravnošću LGBTIQ osoba. (Đurin, 2016: 20)

Nakon prvog "coming out" prajda, već druga održana Povorka ponosa "Zagreb Pride 2003 – Opet ponosno", za temu postavlja zahtjeve za regulacijom anti-diskriminacijskog zakonodavstva i istospolnog braka. Povorka se održala između dva čitanja prijedloga novog Obiteljskog zakona koji je u jednoj verziji trebao regulirati i prava istospolnih zajednica/partnerstava, no povučen je zbog ogromnog nezadovoljstva tada glavnog koalicijskog partnera SDP-u, Hrvatske seljačke stranke, koji je prijetio napuštanjem vlade zbog pitanja istospolnih zajednica.

23

Sljedeće godine, tema Povorke ponosa LGBTIQ osoba "Zagreb Pride 2004 – Vive la différence" odnosi se na političko djelovanje Katoličke crkve i prava trans osoba, pitanja koja su u posljednjih nekoliko godina ponovno aktualna.

"Pored govora mržnje koji koriste pojedini predstavnici Crkve, također želimo upozoriti na štetne i netočne tvrdnje Hrvatske biskupske konferencije o kondomima, ali i na problematičan i prevelik upliv Crkve na školstvo i odgoj mlađih u Hrvatskoj." (Sanja Kajinić, Pride govor 2004)

"Svaka pojedinka/ac ima pravo definirati svoje osobne identitete i očekivati od društva da ih poštuje – uključujući pravo na rodno izražavanje bez straha od nasilja. Imamo isključivo pravo donositi odluke o našim tijelima i nikakva politička, medicinska ili religijska norma ne smije kršiti integritet naših tijela protiv naše volje i kočiti naše odluke u vezi toga što želimo raditi s našim tijelima." (Jelena Poštić, Pride govor 2004)

Četvrta Povorka ponosa pod nazivom “Zagreb Pride 2005 – Ponosne/i zajedno” izražava podršku tadašnjem prijedlogu Zakona o registriranom partnerstvu koji su izradile udruge Iskorak i Kontra, a koji je odbijen većinom vladajućeg HDZ-a.

“Cijeli svemir je heteroseksualan, od atoma i najsitnije čestice, od muhe do slona. Po zakonima fizike, jednaki se naboji uvijek odbijaju, a različiti privlače, da bi se, kada bi se jednaki počeli privlačiti, sve urušilo i nestalo. Mjesec se tada ne bi okretao oko Zemlje nego bi pao, Zemlja se ne bi okretala oko Sunca nego bi pala i spržila se ili odlutala i smrzla se.” (Lucija Čikeš, zastupnica HDZ-a, Saborska rasprava)

Izmjene i dopune Kaznenog zakona 2006. godine po prvi put definiraju zločin iz mržnje, uključujući i “razlikovnu karakteristiku spolne orijentacije”. Dvije godine kasnije, donesena je prva presuda za zločin iz mržnje na osnovu spolne orijentacije, zbog počušaja napada molotovljevim koktelima na Povorku ponosa 2007. godine. Tih godina nasilje prema LGBTIQ osobama sve je izraženije, uključujući napad na *Rainbow Party* u klubu Santos 2006. godine, kao i izrazito nasilne reakcije na Povorku ponosa sljedeće godine. Istraživanje provedeno 2005. godine u Zagrebu, Rijeci i Osijeku na 202 ispitanice_ka pokazalo je da je njih 51% doživjelo neki oblik nasilja, a od toga 14% fizičko nasilje, dok je prema istraživanju provedenom 2013. godine u Zagrebu, Splitu i Rijeci na 690 ispitanice_ka, njih 73% doživjelo nasilje zbog svoje spolne orijentacije i/ili rodnog identiteta/izražavanja, od čega se 17% odnosi na fizičko nasilje.

Napredak u pravnoj zaštiti LGBTIQ osoba događa se 2008. godine usvajanjem Zakona o suzbijanju diskriminacije koji uz spolnu orijentaciju prepoznaže rodni identitet i rodno izražavanje kao

osnove za zaštitu od diskriminacije. Te iste godine, Organizacijski odbor Povorke ponosa odlučuje se za registriranje udruge Zagreb Pride te se kreće prema izgradnji sustavnije podrške žrtvama nasilja i osiguravanju pravne zaštite i zastupanja.

Sljedećih godina, paralelno s razvijanjem pravne podrške i savjetovanja, Zagreb Pride nastavlja ukazivati na problem nasilja te vrši sustavni pritisak na relevantne institucije za poštivanjem i provođenjem donesenih zakona i odredbi. Tako je 2009. godine predstavljena gay bashing karta Zagreba koja označava mjesta počinjenog nasilja nad LGBTIQ osobama, a 2010., nakon nasilnog napada na dvije osobe kod kluba Sirup u Zagrebu, upućen je apel državnim tijelima za osudom homofobnog nasilja, što je rezultiralo izjavom tadašnjeg ministra unutarnjih poslova Tomislava Karemarka o "nultoj toleranciji na zločine potaknute mržnjom i homofbijom". Iste godine članstvo udruge Zagreb Pride aktivno sudjeluje u izradi nove *Nacionalne politike za promicanje ravnopravnosti spolova* i nacrtu *Strategije nacionalne sigurnosti RH*.

25

Direktan utjecaj Zagreb Pride-a na provođenje javnih politika u praksi iznimno je vidljiv tijekom 2011. godine kada se provode edukacije za policiju, državno odvjetništvo i sudstvo vezano uz tadašnje izmjene Kaznenog zakona i propisivanje *Protokola o postupanju u slučaju zločina iz mržnje*. Također, kroz projekt Cen- tra za LGBT ravnopravnost stvara se RoziMegafon, sustav prijave diskriminacije i zločina iz mržnje, koji uključuje usluge pravnog savjetovanja i zastupanja te stručnu psihološku pomoć. Iste godine kroz suradnju s Rozim megafonom donesena je presuda vezana uz spomenuti zločin iz mržnje kod kluba Sirup 2010. godine.

U narednom periodu zagovaračko djelovanje Zagreb Pride-a usmjereno je na više sektora javnih politika. S jedne strane, članstvo udruge sudjeluje u novoosnovanoj Radnoj skupini za izradu

Zakona o životnom partnerstvu, pa je tako i tema LGBTIQ obitelji odabrana za Povorku ponosa LGBTIQ osoba "Zagreb Pride 2012 – Imamo obitelj, tisućljetni hrvatski san!" Uz to, zajedno s ostalim feminističkim, LGBTIQ i ljudskopravaškim udrugama, Zagreb Pride se aktivno uključuje u javne rasprave koje se vode oko donošenja Zakona o medicinski potpomognutoj oplodnji, novom kurikulumu Zdravstvenog odgoja te uvođenju Građanskog odgoja i obrazovanja u škole.

Istovremeno, Zagreb Pride nastavlja s javnim političkim dje-lovanjem te početkom 2013. godine ispred zagrebačke katedrale organizira prosvjed *Ljubi bližnjeg svog!*, protiv "crkvene homofobije i transfobije, protiv govora mržnje i progona LGBT građana i građanki ove zemlje". U tom periodu, intenzivan govor mržnje crkvenih hijerarhija dio je šire kampanje protiv stečenih seksualnih i reproduktivnih prava koju Kaptol započinje provoditi u suradnji s konzervativnim organizacijama civilnog društva, a tada je usmjerena protiv predloženih sadržaja edukacije o LGBT pitanjima u sklopu Zdravstvenog odgoja u školama.

Međutim, fokus klerikalnih organizacija, pa i velikog dijela hrvatske javnosti, ubrzo se mijenja prema referendumskoj inicijativi o ustavnoj definiciji braka kao zajednice muškarca i žene, koju je pokrenula udruga U ime obitelji. Sakupljeni potpisi za raspisivanje referenduma predani su u Sabor dan prije održavanja najmasovnijeg prajda dosad, s preko 15 000 građanki_na koje_i su sudjelovali_i u Povorci ponosa LGBTIQ osoba i obitelji "Zagreb Pride 2013 – Ovo je zemlja za sve nas!" Tijekom godine Zagreb Pride intenzivno nastavlja djelovanje protiv referendumu, aktivno sudjeluje u inicijativi *Građani glasuju protiv* te šalje pritužbe na ustavnost referendumu. Također, tijekom prikupljanja potpisa i u završnom

dijelu referendumske kampanje bilježi se povećana aktivnost Ro-
zog Megafona.¹

Povorka ponosa LGBTIQ osoba i obitelji "Zagreb Pride 2014 – Na pravoj strani povijesti" održana je nakon drugog saborskog čita-
nja Zakona o životnom partnerstvu koji je nedugo potom i usvo-
jen. Izravno sudjelovanje Zagreb Pride-a u cjelokupnom procesu
oko ovog zakona zasigurno predstavlja jedan od većih uspjeha u
djelovanju prema javnim politikama. Te godine, a i nadalje, udruga
značajno doprinosi ostvarivanju prava trans osoba:

Zagreb Pride je bio dio radne skupine za izradu Pravilnika o
načinu prikupljanja medicinske dokumentacije za promjenu
spola i/ili života u drugom rodnom identitetu i zajedno sa
srodnim udrugama radi na dalnjem poboljšanju administra-
tivnih procedura kroz koje prolaze osobe u tranziciji. U svojim
djelatnostima pravne zaštite i zastupanja, Zagreb Pride
pruža pravnu pomoć te prati procedure dodjeljivanja doku-
mentacije s novim rodnim markerom trans osobama, kako bi
se one odvijale uz zaštitu od diskriminacije i poštujući pravo
trans osoba na privatnost, a s udrugama poput TransAida
sustavno prati izradu javnih politika vezanih uz trans osobe.
(Đurin, 2016: 20)

27

Umjesto zaključnih napomena, na kraju ovog osvrta navodimo komentar istraživačice zajedno uz rezultate ispitivanja javnog mi-
jenja koje je provedeno na slučajnom, stratificiranom nacionalno
reprezentativnom uzorku od 969 ispitanica_ka starijih od 18 godi-
na tijekom ožujka 2016. u suradnji s agencijom Ipsos Puls. Na taj

1 O značaju referendumu za Zagreb Pride kao organizaciju i njeno članstvo više raspravljamo u predstavljanju istraživanja koje je proveo Pavao Parunov.

način, uz slaganje oko značajnosti ostvarenih promjena u području legislative u razmatranom razdoblju te uloge i doprinosa Zagreb Pride-a, istovremeno želimo ukazati i na stvarni "puls nacije" u odnosu na podršku Povorci ponosa i našim pravima. Izvjesno je da, unatoč pozitivnim zakonskim promjenama, opća populacija i dalje u velikoj mjeri iskazuje homofobne stavove, ali i da veća vidljivost i otvorenost o našim identitetima bitno utječe na razinu prihvaćanja.

28

Dok sama Povorka i dalje ostaje *bottom-up* događaj, udruga Zagreb Pride je hijerarhijski strukturirana i predstavničkog tipa. Kao takva iz godine u godinu sve više surađuje s tijelima državne vlasti, sudjeluje u oblikovanju javnih politika i nadgleda njihovo provođenje. Nakon petnaestak godina direktnog i zastupničkog djelovanja, rezultati glede prava LGBTIQ osoba u Hrvatskoj transformirali su se od prvobitnih zahtjeva na početku djelovanja do konkretnih aktivnih zakona koji danas LGBTIQ osobama u Hrvatskoj omogućuju dosta kvalitetniji život. (Đurin, 2016: 21)

Stavovi građana_ki o Zagreb Pride-u i pravima seksualnih manjina² prema istraživanju koje je u ožujku 2016. godine provela agencija Ipsos Puls:

- 69% ispitanika_ica je izjavilo da ne poznaje osobno niti jednu homoseksualnu³ osobu;
- 51% smatra da bi homoseksualnim osobama trebalo zabraniti javno nastupanje jer na taj način loše utječe na odgoj mladih;
- 57% ne podržava Povorku ponosa;
- 69% smatra da homoseksualne osobe nemaju pravo na javno iskazivanje ljubavi;
- 64% protivi se istospolnom braku;
- 58% smatra da homoseksualne osobe ne bi trebale raditi s djecom u odgojno-obrazovnim institucijama;
- 51% ne odobrava istospolna partnerstva/zajednice.

29

S obzirom na demografske karakteristike, podrška Povorci ponosa i pravima homoseksualnih osoba značajno je više izražena kod ispitanica_ka mlađih od 30 godina, onih s višom obrazovnom razinom te onih koji_e žive u gradovima, Zagrebu, Istri, Primorju i Gorskom Kotaru. No, osobina koja je najviše povezana s prihvaćanjem prava homoseksualnih osoba i podržavanjem Povorke ponosa je osobno poznavanje homoseksualne osobe.

2 Naslov studije formulirala je agencija Ipsos Puls.

3 Termin "homoseksualnost" upotrijebljen je zbog procjene da je među općom populacijom građanki i građana najfamilijarniji, te kako bi rezultati mogli biti uspoređeni s ranijim istraživanjima koja su postavila ista ili slična pitanja, a koristila su pojам "homoseksualnost".

Osnaživanje, aktivistički identitet i politizacija LGBTIQ zajednice

31

Pored značaja djelovanja Zagreb Pride-a prema općoj populaciji, državnim institucijama, civilnom društvu, medijima i ostalim društveno-političkim akterima, ovom studijom smo također željele istražiti utjecaj Zagreb Pride-a (kao Povorke ponosa i kao organizacije) na LGBTIQ zajednicu, pojedinke_ce i njihove identitete, osnaživanje i aktivističko djelovanje. Tim pitanjem bavi se Pavao Parunov u istraživanju *Afektivni utjecaji Zagreb Pridea u queer svakodnevniци: kritička etnografija*.

Postavljanjem pitanja o poziciji, djelovanju i značenju Zagreb Pride-a na sjecištu, čvorištu javnog, zagovaračkog diskursa ljudskopravaških politika i privatnog, svakodnevnog, iskustvenog prostora kvir zajednice, Parunov (2016) označava okvir i smjer svog istraživačkog rada. Kroz narative iz deset provedenih polustrukturiranih intervjuja, mapiraju se sjećanja, promišljanja, osjećaji i traume povezane s iskustvom Zagreb Pride-a, kako kroz direktno sudjelovanje i/ili organiziranje Povorke ponosa, i/ili rada u udruzi, tako i posredstvom medijskih predstavljanja prajda. Izbor sugovornica_ka određen je s obzirom na razinu bliskosti i uključenosti u Zagreb Pride te su intervjuirane četiri osobe koje ne sudjeluju u Povorci, nisu uključene u aktivizam i ne žive u Zagrebu; dvije iz Zagreba koje sudjeluju u Povorci i drugim aktivističkim djelovanji-

ma, te četiri koje jesu ili su bile uključene u rad Zagreb Pride-a, ili su bile u članstvu Organizacijskih odbora.

Interpretaciju i analizu prikupljenih narativa Parunov (2016) smješta oko teorijskih pozicija afektivnih djelovanja i afektivnih privrženosti te u odnosu na "aktivističke traume", oslanjajući se na radeve Eve Kosofsky Sedgwick, Bena Andersona, Briana Massumija, Sare Ahmed i Ann Cvetkovich.

32

U nastavku rada, na primjerima vezanim uz djelovanje i politički kontekst Zagreb Pridea, nastojim ukazati kako su politike seksualnosti u hrvatskom kontekstu često ujedno i afektivne politike i da upravo putem afekta mobiliziraju reakcije građana/gradanki, uključujući i queer zajednicu. Usporedno s tim iskazanim iskustvima i pričama sugovornica/sugovornika pokušavam dati smisao na način da prepoznajem umješteno iskustvo djelovanja Zagreb Pridea kao afektivnog objekta. Sljedeći primjer dodatno pojednostavljuje razumijevanje afekta, ali i služi kao dobar uvod u promišljanje djelovanja Zagreb Pridea kroz takvu prizmu. Nacionalna i opresivna politika seksualnosti je usmjerena prema svojim queer gradankama i građanima. Praksom isključivanja iz javnog života i pokušajima premještanja u "4 zida" takva politika formira seksualnog Drugog, ali djeluje i afektivno tako što producira različite osjećaje poput srama ili straha kod queer pojedinca/pojedinke. Djelovanje može biti dvosmjerno, a u slučaju Zagreb Pridea ono i jest takvo – aktivističko odnosno političko djelovanje usmjereno na objekte izvršne nacionalne vlasti često se služi označavanjem nacionalnih politika "mržnjom" kako bi se ostvarila vidljivost i prepoznavanje zajednice u javnom životu pri čemu se u ideju zajednice upisuje

“Ijubav” te se tako sustavno stvaraju mogućnosti suojećanja sugrađana/sugrađanki odnosno razvijanja osviještenosti kroz empatiju i solidarnosti. (Parunov, 2016: 4)

Istraživački izvještaj strukturiran je oko tri teme koje su bile najizraženije u provedenim razgovorima: Povorka ponosa kao (politička) manifestacija, referendumскаinicijativa U ime obitelji te pitanja različitosti unutar LGBTIQ zajednice.

U sjećanjima sugovornica_ka na njihova prva sudjelovanja i doživljaje Povorke ponosa, Parunov (2016: 9 – 14) identificira “identitetska čvorišta” koja ukazuju na utjecaj i ulogu Zagreb Pride-a u individualnim iskustvima identifikacije, osnaživanja, autanja, političkog i aktivističkog djelovanja, kako na razini LGBTIQ zajednice, tako i u odnosu na obiteljske odnose, roditelje i njihova uvjerenja, školsko okruženje, prijateljice i kolegice:

33

“Taj moment gdje si ti na tom prvom transparentu, i kako se krećeš, ta mržnja i sve to što se zbiva, tebi dolazi prvi val, prvi val stiže tebi. To nekakvo gutanje prvog vala, po ruti, recimo, je baš nešto čega se jako sjećam, bilo je izazovno, bilo je traumatično, ali bilo je i... Bilo je i važno. To je bio nekakav izraz hrabrosti i snage, mi smo morali proći tom rutom, i morali smo taj Pride napraviti, i znali smo da imamo i pravo zauzeti prostor i da moramo pokazati da postojimo i mi smo bili osnaženi kao kolektiv koji je to organizirao, ali način na koji je društvo reagiralo tokom prvog Pridea je bilo baš ... Teško je bilo to sve, ne znam, uzeti ili odbiti od sebe, kako se nekako usjeklo u nas.”

“U biti tad sam kao počela sastavljat neku mrežu tih aktivističkih poznanstava, ajmo to tako nazvat. I onda se to naravno proširilo na 2014. kad sam bila u organizaciji, tad sam

ono pogotovo upoznala masu ljudi jer sam bila baš direktno u tome. I 2013. u biti isto, zbog Prajda i svega toga sam se uključila i u AUT. Tako da ono, to je u biti sve povezano. Tako da mislim da je moj današnji aktivizam pokrenut tim prajdom 2012., to bi rekla, to mi je prvi prajd i onaj 2013. kad sam se baš počela uključivati. Kao ono, pokretač za sve. Tako bih nazvala te prajdove.”

“Sjećam se da sam bila jako, jako uzbudena i da sam odlučila nazvat mater čisto da testiram njenu reakciju di sam i stavila sam je na zvučnik sa svojom frendicom i onda sam kao nazvala mater koja me logično pitala di si i to, klasika, i ovaj ... I onda sam rekla na prajdu sam, na čemu si, na kakvom prajdu, kažem na gej prajdu sam. I onda me pitala kao jesи ti gej ili si ti tamo iz moralne podrške kao u smijehu. Na što sam ja odgovorila kao, najgluplje ikad, sad mi nije zgodan trenutak za to pitanje (smijeh). Da, malo sam se ustrtarila. Da, onda iduće godine sam se uključila kao redarka na povorci, to je bilo kao last minute volonterstvo. I nakon tog volontiranja, i da volontirala sam uz to što sam redarila na povorci, na radionici transparenata. I onda sam se iduće godine prijavila u odbor.”

“To je super stvar zbog toga što baš imam nekakvog posla s Prajdom. Di ideš, na sastanak. Di? U Prajd. U Prajd? Da. Zašto, kaj ti tamo radiš, i onda objašnjavaš što ti tamo radiš, ne znam sad, ono, nosim nekakve dozvole. Dobiješ taj prostor gdje oni već imaju dosta snažnu predodžbu o tebi i dobiješ jednu takvu super priliku da oni vide Prajd nešto radi, da mi nešto radimo, da nije da pijemo na račun državnog proračuna što ekipa masovno misli. I još dobiješ tu priliku da se tim

ljudima autaš. ... Zanima ih, nevjerljivo im je da su upoznali osobu koja organizira najodvratniju paradu u Hrvatskoj i ono, kao, to ruši toliko stereotipa.”

S druge strane, za intervjuirane osobe koje nisu imale direktno iskustvo sudjelovanja u Povorci ponosa, prvi susret sa Zagreb Pride-om posredovan je medijskim diskursom⁴:

“Imala sam 14 godina tada i dobro se sjećam jer smo gledali vijesti zajedno doma i moji su bili zgroženi, ono, nije im bilo jasno zašto provociraju i čemu to. Ne sjećam se koliko sam tada bila sigurna sama sa sobom ali mi je ostalo u pamćenju da me to nekako, ne znam, zabrinulo jer sam se isto nekako prepoznala u tome. I bila sam u šoku da će ja možda bit takva jednog dana (smijeh). Smiješno mi je to danas ali onda me brinulo jer nisam imala nikoga oko sebe, nisam imala pojma kako jedna, kužiš lezbijka izgleda ili treba izgledati.”

“Ne sjećam se baš prvog susreta ali generalno se sjećam prikaza na TV-u. Ne znam sad kad je to točno bilo ali bila sam mlada (smijeh). Mislim, pošto je moja mama reagirala na to pozitivno onda sam i ja, ali mi je bilo isto onako, neka nepoznаница, jer onda sam već nekako shvatila da sam biseksualna ili queer kako bih već definirala, ali nisam osjećala neku povezanost s tim, više sam osjećala ok ja podržavam ove ljudi ali se ne osjećam kao dio toga. Ne znam. Onako neki pomiješani osjećaj.”

“Škola naravno, kad bi se spomenuo prajd bilo bi govora o onim “drugima”, kao pederi lezbe čudaci perverznjaci i to.

⁴ Medijske reprezentacije Povorke ponosa u Hrvatskoj i regiji istraživačke su teme na koje se posebno osvrćemo u drugim dijelovima ove publikacije kroz predstavljanje radova Kesić, Butterfield i Ćopić.

Srećom ja sam odrasla u obitelji koja nije razmišljala na takav način pa ja nisam imala averziju, dapače, nekakvu znaželju prije jer nisam skužila do kasno da i cure volim, a s prijateljima ovisi kako kad.” (Parunov, 2016: 15, 16)

- U analizi Parunov (2016) napominje da, za razliku od političkog osnaživanja i aktivističkog angažiranja kroz direktno iskustvo sudjelovanja, medijska posredovanja prajda su “dodatno učvrstila privatnost bivanja queer subjektom”. Takoder, raspravlja i o različitim shvaćanjima i doživljajima LGBTIQ zajednice s obzirom na percepciju pripadnosti, prepoznavanja potreba te pitanja komunikacije, povezanosti i predstavljanja:

“Imam osjećaj da je to jako problematična zajednica unutar sebe šta je loše zapravo. Jer dok postoji takva ugroženost te zajednice ona bi trebala biti poprilično jaka iz svojih temelja, a mislim da nije jaka. I da nije toliko povezana, da zna bit isključiva ... I moguće da me to nekako odbijalo da se informiram što je opet loše jer je bolje biti informiran oko svega toga ali ... Nisam siguran bi li volio bit član te zajednice iako mislim da kad bi se bolje informirao, možda bi se i smatrao njenim članom.”

“Dok se radi na prajdu treba probat zastupat sve. Nama je ponekad ... Teško je te probleme nekad zamisliti iako imamo ljude koji su došli iz manjih sredina ... Teško je nekako i logistički. Evo sad smo imali prijedlog, po meni odličan, da se plakati za ovu povorku postave po nekim manjim mjestima i gradovima što ja mislim da nikad dosad nije učinjeno i to mislim da bi bilo super. A što se tiče zastupljenosti, prajd nekako najviše zastupa aktiviste i ta zajednica na koju prajd puca to nisu gej osobe u Zagrebu ili u Hrvatskoj to je baš, ova

naj najuža zajednica, dakle ona zajednica ... Svakako treba jako jako privući ljude koji nisu aktivisti, treba privući ljude, ja mislim da bi to bilo genijalno, da nama dođe na sastanak osoba koja nikad nije upoznala gej osobu, ljude iz manjih mesta samo što kako, kako to napraviti. Stvarno ne znam. Dosta je teško biti dio jedne grupe u jako velikom geografskom području koja govori u ime LGBT osoba. Em što ljudi to ne rade sami, em što ne mogu, dakle nemaju priliku, boje se. I tu nekako mislim da je dosta važno da prajd uspije em doprijeti do tih ljudi koji nisu nužno naši, da sjede s nama u istoj prostoriji i pokušavaju riješiti neke probleme.” (Parunov, 2016: 20)

37

U nastavku Parunov (2016: 21 – 27) analizira ulogu i posljedice “referendumskih traume” inicijative U ime obitelji u odnosu na osobne artikulacije iskustava (“to mi je bilo bolno”, “užasne prepirke i svade”, “jako jako tužno razdoblje”, “osjećala sam se bespomoćno”, “baš najveći napad na mene”), kao i s obzirom na pozicioniranja Zagreb Pride-a prema referendumu, zagovaranju životnog partnerstva i zahtjevima zajednice:

“Mislim, jasno mi je da dio ljudi to želi i jasno mi je da to nešto što možda čini veliku većinu cijelog LGBT aktivizma ali ono, što je s nama koji to ne želimo? ... S jedne strane bi bilo super da gej brak, životno partnerstvo stvarno postane toliko normalno da se ne moramo oko toga raspravljati, ali što je onda s ljudima koji ne žele svoju vezu nikako na papiru ozakoniti?”

“Ja se protivim braku i takvim zajednicama koje sliče braku, ali opet razumijem ljude koji se bore za to pravo. Pogotovo ljude starije od nas koji su živjeli u sasvim drugom dobu gdje

je puno manje se u medijima zapravo pričalo o tome i puno negativnije tako da, ambivalentna sam u vezi toga.”

“I kada je krenula priča o životnom partnerstvu mi smo morali sjesti i vidjeti šta ćemo s tim. I da, naša pozicija je u tom slučaju bila uvjetovana potrebama zajednice. I mi, možemo reći da je naš rad na životnom partnerstvu posvađan s našom vizijom i misijom (smijeh) ... Pri tome, bivajući potpuno svjesni o tome da prelazimo u teški mainstream (smijeh). Da prelazimo u neki mainstream za kojeg čak nismo ni svjesni i dalje se malo gombamo s tim jesmo sad zagazili bez povratka ili sad imamo neki prostor i slično, ali nama je u tom trenutku strateški važno da se dođe do nekih prava koja će omogućiti neka druga u budućnosti i mi smo onda tako prisustvili i isfurali smo u tom procesu najbolje što smo mogli.”

“Ali u početku je bilo tko će to sad sve stići, nemamo vremena, taj referendum, ne znam, oni su tu već toliko, to je ovako, mi to ništa nećemo stić. Dok nisu shvatili da u tome leži potencijal rekli su radije ne, idemo raditi kako da što prije uzmemos sve te papire i tražili smo sve stvari koje ne valjaju u tome, malverzacije što se tiče prikupljanja potpisa, dakle više je bilo na nekoj zakonskoj razini. Meni nije bilo do toga da se njima da značaja, ali im se dalo previše značaja. I previše smo onda bili vidljivi u toj cijeloj prići.”

Referendumska inicijativa se tako raspravlja kao generator i indikator političkog djelovanja i pozicioniranja Zagreb Pridea:

Može se reći kako je hegemonijski čin referendumskog odnosno nacionalnog određenja heteronormativnosti proizveo traume na osobnoj i aktivističkoj razini te da je u toj rela-

ciji Zagreb Pride kao udruga, možda više nego u bilo kojem drugom javnom izlaganju, bila prisiljena funkcionirati kao posrednik u politici seksualnosti između vlastitih načela i iznimno heterogenih zahtijevanja zajednice. (Parunov, 2016: 26)

U osvrtu na temu Zagreb Pride-a i različitosti unutar LGBTIQ zajednice, Parunov (2016: 27 – 35) tematizira reakcije oko objavljanja i povlačenja videospota Svaka obitelj je sveta; pitanja transfobije; interne konflikte unutar udruge kao posljedicu profesionalizacije i hijerarhizacije udruge; te identitetske sukobe koji reflektiraju dominantne heteronormativne diskriminatore odnose:

39

“Znači rečeno je da se mi ne bi trebali obazirati na takve stvari što je onda na nas neiskusne, mislim čini još neiskusnjima jer nemamo pravo reći svoje mišljenje ni osvrnuti se na te stvari. A bilo nas je par kojima nije bilo baš svejedno i koji smo smatrali da treba nešto poduzet i otići to skinut ili nekako, poslati nekakvu izjavu.”

“Meni je u početku bilo super, ali onda kako je to sve išlo i neki prijedlozi su bili odbačeni pa je na kraju netko drugi to predložio pa se onda moglo iskomunicirati, a kad sam ja predložio onda se nije moglo iskomunicirati tak da meni to malo više, s osobne strane zasmetalo, a i njihov pogled tako cijeli utopistički mi je bio malo too much. Živimo u Hrvatskoj i onda kad pogledaš realno neke stvari se mogu napraviti, neke se ne mogu napraviti.”

“Butch lezbijske u Hrvatskoj misle da moraju automatski preslikavati obrazac heteronormativne i patrijarhalne slike

40

muškarca. Znači, ono, mačizam, seksizam i nazivat potencijalne partnerice ne znam, kujama, kučkama, ribama, komadima mesa, lutkama i ne znam čime sve ne, čime se umanjuje njihova vrijednost, ono, ispod nule. I to je problem koji se preslikava i to ide dalje na veze, na partnerstva.”

“Jako puno me muči što imam gej frendove koji nisu aktivisti. To su oni što ćeš pročitat koji se oslovljavaju s ormaruše. Koji su se autali nekom vrlo uskom krugu ljudi i jako paze tko će za njih saznati. ... Nemam tu percepciju da je prajd zapravo tu da komunicira i njihove stavove i njihove potrebe. I ne znaju, nikad im ne bi palo napamet da pošalju mejl ili nešto, sad pričam o tom zato što stvarno imam feeling jedino ono, ta naša aktivistička zajednica, jedino što može pomoći ljudima, ali njima nikad ne bi palo napamet obratiti se.”

“A onda je tu još problem što su nekako dosta često, barem ovi svi moji, politički nekompatiblni s nama, dakle mi u Hrvatskoj koliko god je nekima to možda nevjerljivo stvarno imamo pedere desničare. I onda je tu opet shit. Jer da oni i dođu i da pokušaju komunicirati s nama oni bi naišli jednostavno na ... Na nekakav politički zid i to bi rezultiralo nekakvim političkim sukobom. ... Možda bi se složili s nekakvim ono, a i slažu se, desnim strankama, ovim strankama desnog centra ali jednostavno ne kuže da to što se oni slažu s jednim stavom te neke desne stranke u principu u izborima znači da se ne slažu sa samim svojim postojanjem.”

“Ljudi idu razmišljat samo o svom problemu kojeg ne povezuju, nama su u viziji i u misiji upravo i rod i spol i dekonstrukcija istih jer to vodi do ... Nije nam ostvarivanje istih

prava za homoseksualne osobe ključno jer time cementiramo taj rod i spol i mi smo toga svjesni. Mi smo nekako, u društvenoj i u političkoj analizi i u tom strategijama kako ćemo i što ćemo na temelju iskustva vlastitih i ljudi koji nas okružuju i koji nam se priključuju.”

“Ne znam, svi raskoli su produkt lošeg poslovanja, ajmo to tako nazvati. Što opet nije dobar primjer da, ono ne znam ... Pederi protiv lezbijski ili obrnuto. Bilo koja LGBT grupica protiv druge LGBT grupice. ... Taj konflikt općenito koji postoji između pedera i lezbejki je problematičan. Ja ne mogu to s tim identitetima. Meni smeta općenito to s tim, sad je ona lezbejka, antifašistkinja, ovakva onakva, on je peder, prajdovac, aktivist ... Taj mi se dio ne sviđa što smo svi kao solidarni i sve uvažavamo, a ne uvažavamo jedni druge unutar skupine. Meni je svega toga bilo previše. ... Ja sam došao u Pride tako što sam išao na Queer to Queer. To je bilo super, ljudi su dolazili i razgovarali o problemima, obitelji i svemu tome. Meni je bilo super tamo dolaziti i slušati druge ljude kakve oni imaju probleme, ja im kažem svoje probleme, pa kako bi se to moglo riješit... Ja sam mislio da je Pride to tada. Zato što su to radili iz Pridea i mene se to dojmilo. Ali onda sve manje i manje. Meni toga i danas fali.”

41

U odnosu na navedene konflikte, kompleksnost različitosti i prepoznate diskrepancije osobnih pozicioniranja i javnog djelovanja, kao i u zaključnim razmatranjima, Parunov (2016: 35 – 37) ponovno ukazuje na dihotomiju “javno/privatno”, te na kontinuitet pregovaranja i uravnoteživanja aktivističkih politika i *grassroots* djelovanja:

Ponajveći potencijal Prideova je upravo u tome da vlastite emocije i osjećaje može izmjestiti iz normativno zadanog privatnog i artikulirati ih u javnosti. Rušenjem dihotomije javnog/privatnog se u javnu sferu pokušavaju artikulirati LGBTIQ identiteti i njihova svakodnevna opresije s usmjerenim političkim zahtijevanjem vidljivosti i priznavanja.

Tendencije i promjene na regionalnoj razini

Iako se danas postignuća LGBTIQ pokreta u državama bivše Jugoslavije razlikuju s obzirom na ostvarena prava i slobode, zajednički su im korijeni feminističkog, mirovnog i antiratnog aktivizma tijekom devedesetih godina 20. stoljeća.

45

Tradicija jugoslavenskog umrežavanja kako feministkinja, tako i gej muškaraca i lezbejki 1980ih nije se prekinula ratom i raspadom Jugoslavije, naprotiv. Onog trenutka kada su izašle/i u javnost, nastavile/i su da pružaju podršku jedne/i drugima, odnosno da – razvojem Zagreb Prajda i aktivnosti-ma unutar zajednice u svakoj od zemalja – sarađuju i uče jedne/i od drugih. (Čopić, 2016: 14)

Jedan od odabranih istraživačkih prijedloga u sklopu ove studije, kao svoj cilj postavio je analiziranje regionalnih odjeka (Zagreb) Pride-a na razini izvještavanja u tiskanim medijima u Srbiji, Bosni i Hercegovini te Crnoj Gori u periodu od 2001. do 2013. godine.

U svom istraživanju, Hana Čopić (2016) ispituje razvoj, teme i smjerove medijskih izvještaja o prajdu kao društveno-političkom fenomenu te analizira kako se i koji dominantni društveni narativi kreiraju kroz medijske govore o prajdu i pitanjima koja se uz njega vežu. Čopić (2016) prati način, obim i učestalost medijskih napisa

o prajdu, ali i razmatra tko stvara tekst, čiji glasovi se isključuju/ uključuju i iz kojih pozicija se govori, te analizira njihov značaj i utjecaj u odnosu na društvene i političke okolnosti. U osvrtu na ovaj rad, a u kontekstu tendencija i promjena u posljednjih petnaestak godina na regionalnoj razini, koristimo i dijelove istraživačkih izvještaja Butterfield (2016) i Parunov (2016).

S obzirom na direktno izvještavanje o zagrebačkoj Povorci ponosa, nalazi ukazuju da su već od 2004. napisi o Zagreb Prideu uglavnom agencijske vijesti, uz mali broj analitičkih tekstova u određenim medijima (“Dani” u BiH, “Vreme” u Srbiji i “Monitor” u Crnoj Gori). No, uvidi u matrice medijskih izvještaja o prajdu i relevantnim temama u ovim državama značajan su doprinos regionalnoj perspektivi o utjecaju i pozicijama (ne)održavanja Povorke ponosa, koja se stvara u javnosti putem medijskog izvještavanja. Također, analizirajući sličnosti i različitosti medijskih diskursa u pojedinim državama, Čopić (2016: 5 – 6) naglašava regionalnu značajku nacionalističkih tradicija u odnosu prema prajdu i LGBTIQ pitanjima u postjugoslavenskom prostoru od 2000ih godina:

Ove tri odnosno četiri države posmatram samo prinudno u nacionalnom ključu. Vidim ih kao zajednički teren nacionalističkih operacija, kao bivšu zajedničku domovinu, isto porekle i jezik, a ne kao region. Naime, nacionalnu odrednicu ne vidim kao nešto specifično, već kao konstantu (kao posledicu 1990ih) odnosno zadatost, jednu od prepostavki za nacionalne države uopšte, dok će se njena specifičnost u odnosu na susedne države u ovom konkretnom slučaju graditi i iskazivati u susretu s prajdom; specifičnost nacionalizma dakle ogledaće se u animozitetu ispoljenom kroz prelom slike koji dobijamo iz “ogledala” prajda i odnosa koji iz tog susreta proističu.

Nasilno sprečavanje održavanja prve beogradske Povorke ponosa 2001. ključan je moment za razvoj regionalnog pokreta, kao i za održavanje prve zagrebačke Povorke ponosa 2002. godine:

“Ono što mi vrlo često spominjemo u vezi prvog Pridea je ta činjenica, da Beogradskog Prajda, taj moment kad sam ja došao 2002. oni su već probali napraviti taj prvi kad su izašli s balonima i dočekala ih je masa. To je bio ključan trenutak, ako ne i najključniji jer je nama onda bilo jasno da s obzirom da nitko povorku nije pokušao napraviti na ovim prostorima na Balkanu, nama je, s obzirom na Beograd, bilo jasno, Beograd je probio pa se to desilo. Nama je bilo jasno da bi se to desilo bilo gdje. Znači, da to sad nije pitanje samo Beograda, nego bi bilo gdjegod da probamo. I da je osnovno da mi imamo osiguranje. I mi smo znali da nećemo graditi pokret da su sad nekog ubili i netko je nastradao na Prajdu... Jer smo odgovorni za živote ljudi koje okupljamo, tako da toga nije bilo u Beogradu mi smo uvjereni da bi se u Zagrebu ponovilo to isto jer jednostavno, Beograd je bio neki test za ova područja kako to izgleda kad malo izadeš na cestu, bez zaštite. Tako da je taj moment bio ključan.” (Parunov, 2016: 7)

47

Nakon održavanja prvog prajda u Beogradu i Zagrebu, Lepa Mlađenović sasvim jasno sagledava stvarnost zemalja bivše Jugoslavije: “Mogle smo da prepostavimo da će se u Zagrebu dogoditi nešto slično što je bilo kod nas, jer je fašizam u suštini identičan. Identične su i poruke ‘ubiti pedere’, ‘pedere u logore’. Ono što se jedino razlikuje jeste da su nas ovde nazivali ‘ustašama’, a tamo su sve aktiviste slali u Srbiju.” Slika Beograda i Zagreba se u tom smislu ne razlikuje znatno [...] Ono što je bilo znatno drugačije, jeste odlična saradnja s po-

licijom i 200 telohranitelja (iako je uprkos tome nažalost bilo 15 povređenih). Ministar policije je bio u zagrebačkoj povorci. "To je svakako presedan." Povorka je imala širu podršku građanki/a, ali i političara/ki i ličnosti iz javnog života. "Naravno, potpuno nas je iznenadio ministar unutrašnjih poslova Šime Lučin, koji je učesnicima parade poručio: "Volite se i borite se za vaša građanska prava i slobode." Mlađenović ističe ono što je poruka Zagreb Prajda koja je po njenom mišljenju upućena vladu u Beogradu i izvršnoj vlasti, a to je da se nacionalisti mogu kontrolisati "samo s dobro organizovanom ekipom." (Čopić, 2016: 14 – 15)

Regionalno umrežavanje strukturira se 2003. godine u South-Eastern European Queer (SEE Q) Network, mrežu dvadesetak organizacija, grupa i pojedinki_inaca iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Kosova, Srbije i Slovenije:

"Svet" 4.7.2003. izveštava o drugom Zagreb Prideu velikim naslovom "Srpska topla podrška hrvatskoj toploj braći" naglašavajući "bratstvo i jedinstvo" kroz činjenicu da je "na zagrebačku paradu došlo 15 homoseksualaca iz Beograda i pet iz Niša". (Čopić, 2016: 19)

Aktivistice_isti SEE Q mreže okupljene_i u Regionalni odbor organizirale_i su politički i zagovarački dio pete zagrebačke Povorce ponosa LGBTIQ osoba "Živ(j)eti slobodno", te su koncipirale_i slogan, ime i vizualni identitet интернационала Pridea Zagreb 2006. Politička platforma u velikoj je mjeri bila određena sveobuhvatnom platformom djelovanja SEE Q mreže usvojenom godinu dana ranije, a čije su osnovne postavke dio i današnjih vrijednosti i principa djelovanja Zagreb Pride-a.

Glavna poruka i tema Povorke ponosa te godine bila je sloboda okupljanja, kretanja i izražavanja, te ukazivanje na problematiku nasilja na Povorkama u istočnoj Europi. Na “regionalnom Prideu u Zagrebu” sudjelovale_i su aktivistice_i 30 organizacija iz 13 zemalja. Rasprave su bile vodene oko upotrebe ćiriličnog pisma na službenom transparentu i plakatu, kao i oko samog imena te političke platforme Povorke, a u odnosu na pitanja uključivosti/isključivosti:

In an opinion piece in 2006, the journalist Merita Arslani critiques the 2006 Pride for being too exclusively politically left. Arslani refers to the slogan of the International Pride and its historical reference to socialism and more recent leftist politics in Croatia. She questions the organizers decision to push the theme so heavily in one political orientation and asks whether they considered that there might be right-wing gays and how their approach might not only deter participation of conservative politically oriented gays but also those who are more apolitical. (Butterfield, 2016: 12)

49

Kako je Povorka ponosa 2006. godine izričito naglasila regionalnu značajku Zagreb Pride-a, sljedećih godina primjetan je broj aktivistica_ta iz drugih regionalnih država koje_i sudjeluju u zagrebačkoj (a kasnije i u splitskoj) Povorci. Kroz odgovore na pitanje kakav je utjecaj i značaj za njih i njihov aktivizam imalo sudjelovanje na nekom Zagreb Pride-u, bilo bi moguće dobiti uvide u konkretnе učinke “regionalnog umrežavanja”. U slučaju ovog istraživanja, pozicija Povorke ponosa promatra se u sferi šire javnosti, kroz diskurzivnu analizu medija u regiji.

Analiza tiskovnih medija u Srbiji 2001. i 2002. godine pokazuje stvaranje matrice izvještavanja kojom se nastoji opravdati homofobija i nasilje kroz izbor homofobnih sugovornica_ka sa “znan-

stvenim” autoritetom, manipulacije konceptima ljudskih prava i demokracije, upotrebu diskursa (ne)normalnosti te isključivanjem govora LGBTIQ osoba. Rezultat su tekstovi koji obiluju nerazumevanjem i neutemeljenošću, pogrešnim povezivanjem činjenica te izričitim govorom mržnje.

U sljedećem analiziranom periodu do 2008. godine, uključujući uz Srbiju i primjere iz BiH i Crne Gore, uz porast broja tekstova i diferencijaciju tema, Čopić (2016) ističe učvršćivanje heteropatrijarhalnosti medijskog diskursa te daljnju prisutnost govora homofobne i nacionalističke mržnje, kao i isključivanje LGBTIQ glasova. Uz pojedine izuzetke (“Danas” u Srbiji, “Oslobođenje” u BiH i “Vijesti” u Crnoj Gori) izvještavanje u dnevnom tisku karakterizira senzacionalizam uz čestu upotrebu vizualnih priloga, banaliziranje i trivijaliziranje LGBTIQ pitanja i osoba te stvaranje narativa o “gej lobiju”.

Nadalje se analiziraju medijski napisi koji su pratili ključne događaje za LGBTIQ zajednicu u Bosni i Hercegovini te u Srbiji u razdoblju od 2008. do 2010. godine: otvaranje prvog Queer Sarajevo Festivala (QSF) 2008. godine, zabranu Beograd Prajda 2009. godine te njegovo održavanje 2010. godine:

Situacija je, može se zaključiti, vrlo slična beogradskoj: ujedinjeni “intelektualci” seju duhovno štivo mržnje, obično kombinovano sa nacionalizmom odnosno licima u uniformama odgovarajuće verske zajednice, a u delo ga sprovode oni nešto manje intelektualni, ali svakako vernici i/ili horda stanovitih “navijača”. I u Sarajevu je atmosfera bila podgrevana mesec dana pred QSF dobro poznatim vokabularom: “neprirodno”, “devijantno”, “bolesno”, “Sodoma i Gomora”, “vreda”, “provocira” i “poigrava se” sa verskim osećanjima Bošnjaka, i slično. (Čopić, 2016: 25)

Uz jasna medijska artikuliranja homofobne i nasilne opozicije prema prajdu, koju sačinjavaju desničarske (političke) organizacije i grupe, nacionalne crkvene hijerarhije, i "navijači", Čopić (2016) naglašava značaj procesa pristupanja Europskoj uniji i manipulacije prajdom kao uvjetom za europsku integraciju. U dominantno "anti-zapadnom" diskursu države Srbije, ovaj narativ tako rezultira dodatnim isključivanjem LGBTIQ osoba i njihovih prava kao "nemetnutih izvana", kao "neprirodnih srpskom nacionalnom biću".

U zaključnim razmatranjima Čopić (2016) ponovno skreće pažnju na kontinuitet nacionalizma, normalizaciju nasilja i patrijarhalnu retradicionalizaciju koja prožima medijski i društveno-politički prostor analiziranih postjugoslavenskih država u posljednjih petnaestak godina. Unatoč ovim otporima, s razvojem pokreta i većom vidljivošću zajednice, primjetne su i promjene u izvještanju, kako u brojčanom porastu tekstova, tako i na nivou sadržaja i načina predstavljanja LGBTIQ osoba i tema. Za kvalitativne pomake u prvom redu su zaslužne organizacije, grupe, inicijative i pojedinke_inci svojim javnim i medijskim istupanjima, ali i radom na edukaciji i senzibilizaciji novinarki_a.

Uključivanje različitosti i afirmiranje odstupanja od norme

Pitanje reprezentacije jedno je od najvažnijih etičkih pitanja svakog političkog djelovanja. S jedne strane, reprezentacija je temeljni mehanizam političkog procesa kojim se podiže vidljivost neke skupine ljudi i konstituira je se kao subjekta politike; s druge pak strane, reprezentacija je normativna funkcija jezika kojom se konstruira ono što se smatra istinskim sadržajem nekog političkog subjekta u čije se ime govori. Pišući o “ženama” kao subjektu feminističke teorije i pokreta, ovako je problem reprezentacije skicirala Judith Butler (2000: 17) u prvom poglavlju *Nevolja s rodom*. Njoj, kao i brojnim teoretičarkama poststrukturalističke tradicije zahvaljujemo otvaranje brojnih pitanja bez kojih ne bismo mogli promišljati utemeljenost našeg aktivističkog djelovanja: postoji li neki stabilni pred-diskurzivni subjekt kojeg je moguće reprezentirati ili je on unaprijed diskurzivno proizведен?; kakvi su odnosi moći upleteni u tu konstrukciju političkih subjekata?; znači li svaka reprezentacija nužno dominaciju i isključivanje?, itd. Mnoge od njih pesimistično zaključuju kako je svako “govorenje za” i “u ime” drugih neutemeljeno i u konačnici ne-emancipacijsko jer sustav koji tvrdi da predstavlja neke subjekte, zapravo je isti onaj koji ih sam i proizvodi. K tome, iz perspektive anarhističkih kritika reprezentacije, ono je neetično i zato što: 1) podrazumijeva uspo-

stavljanje hijerarhije između onih koji predstavljaju i onih koje se predstavlja; 2) jer one koje se predstavlja bivaju pukim sredstvom za ostvarivanje ciljeva koji nisu autentično njihovi.

Međutim, možemo li misliti i djelovati u odsustvu reprezentacije? Postoji li uopće mogućnost interveniranja u realnost bez posredovanja među subjektima, prevođenja, nametanja značenja, identificiranja, odnosno preuzimanja privilegije i odgovornosti govorenja za i u ime drugih? I dalje: kakvi bi bili sadržaj i forma političkog djelovanja koje bi se ustezalo od ikakvih normativnih i preskriptivnih sudova?

- 54 Sad kad smo zagrebale u neka ne sasvim jednostavna politička, etička i epistemološka pitanja, pokušajmo ocrtati obrise unutar kojih možemo razmišljati o problemu reprezentacije u slučaju zagrebačke Povorke ponosa. Naravno, ambicija ove kratke rapslove puno je skromnija od davanja odgovora na gore naznačene probleme, ali nama kao akterima_cama uključenima u organizaciju Povorke, svaka prilika za propitivanje vlastitog djelovanja je važna. U tu smo svrhu postavile sljedeće istraživačko pitanje: na koji je način Zagreb Pride u svojem djelovanju uključivao različite identitete i politička stajališta te afirmirao pravo naodstupanja od norme? Istraživačica Nicole Butterfield (2016) ponudila je tri osi prema kojima je mjerila uključivost Zagreb Pridea: 1) identitetsku (misli se na identitet na temelju spolne orientacije, rodnog identiteta i spolnih karakteristika); 2) regionalnu, 3) političku, 4) klasnu i 5) religijsku.. Raznolikosti političkih stajališta unutar kvir zajednice dotaknuti ćemo se i na temelju studije istraživača Pavla Parunova (2016) te odgovora prikupljenih upitnikom o stavovima zajednice prema Povorci ponosa koju je Zagreb Pride proširio početkom ožujka ove godine.

U svojoj studiji, Butterfield (2016) je pitanju normativnosti pristupila analizom novinskog izvještavanja o LGBTIQ temama u dnevniku *Jutarnji list*, tjedan dana prije i tjedan dana poslije Povorka ponosa svake godine od početka njezinog održavanja do danas. Ti članci obuhvaćaju izjave samih aktivistkinja_ta (od kojih su neki_e neovisni_e aktivisti_tkinje, neke_i današnje_i članice_ovi organizacije Zagreb Pride, a neke_i pak članice_ovi drugih LGBTIQ organizacija), političarki_ra, ili novinarske izvještaje bez komentara aktera_ica. Dakako, teško je ustanoviti koliko je sam Zagreb Pride utjecao na inkluzivnost diskursa ostalih aktera_ica, pa čemo se ovdje kratko osvrnuti samo na istupe aktivistkinja_ta Zagreb Pridea vezanih uz Povorku ponosa i tek ponegdje na promjenu novinarskog diskursa.

55

Kad je Povorka ponosa organizirana prvi puta, i to od strane članica_ova udruge Kontra i Iskorak, nosila je naziv Gay Pride. U medijskom izvještavanju o prosvjedu, na organizatorice_re i sudionice_ke mahom se referiralo terminom “homoseksualci”, a tek ponegdje i “gay”. Izbor riječi homoseksualac_ka ne čudi s obzirom na tadašnju neudomaćenost riječi gay, i s obzirom da riječ “homoseksualac” tijekom devedesetih koristila grupa LIGMA, opisujući se kao grupa lezbijki, homoseksualaca i biseksualaca. Povorka već iduće godine mijenja naziv u Zagreb Pride, a u medijskom diskursu se sve više udomaćuje termin gay u izrazima poput “gay friendly”, “gay populacija”, “gay scena” i “gay parovi” da bi se postepeno počelo pisati “gej” prema kraju 2000ih. Međutim, i u ranim 2000ima, individualne osobe u svojim istupima nastavljaju koristiti “homoseksualac” kao samoidentifikaciju, a od 2010. taj će termin uglavnom koristiti protivnici_e prava LGBTIQ osoba. Lezbijke se u početku spominju puno manje nego gej muškarci, a ostali identiteti još neko vrijeme neće biti adekvatno reprezentirani. Transrod-

ne i transpolne osobe prvi put dobivaju vidljivost u govoru Jelene Poštića na Povorci ponosa 2004. godine, u kojem je upozorio kako "diskusije o heteroseksualnosti, biseksualnosti i homoseksualnosti fokusirane na genitalije samo povećavaju postojeći jaz koji je stvoren između kategorija muškarca i žene i time nanose štetu svima nama koji ne spadamo i ne želimo spadati u ovakve uske kategorije." Prvi spomen drugih identitetskih odrednica pored gejeva i lezbijki u *Jutarnjem* se pojavio već iduće godine, u članku o biseksualnosti kod muškaraca, gdje se spominje transrodna, transpolna, interspolna i kvir populacija, a vezano uz samu Povorku, 2006. godine u jednoj kratkoj novinskoj najavi s logističkim informacijama o Povorci ponosa. Butterfield (2016: 8) naglašava kako je ovdje, kao i u brojnim drugim medijskim prikazima, izostalo svako objašnjenje spomenutih identitetskih odrednica, što je, prema njenom mišljenju, moglo stvoriti prepreku prosječnom čitateljstvu u razumijevanju naznačene problematike. Isto vrijedi i za izjavu Franka Dote povodom Povorke 2010. godine, u kojoj se prvi put pojavljuje akronim LGBTIQ. Iste je godine u Tjednu ponosa organizirana izložba *Queer djeca* u kojoj se, međutim, pojam queera koristi samo kao krovni termin za LGBTIQ identitete, a ne kao anti-identitetska odrednica za sve rodno i spolno nenormativne osobe. U tekstu najave se također koristi i termin "manjinskog rodnog identiteta" koji je u varijanti "seksualne i rodne manjine" često prisutan u diskursu organizacija poput Iskoraka i Kontre. U jednom članku koji je popratio izložbu, objavljenom 17. lipnja, pojašnjeno je da se pojam queer, a ne pojam gay, koristi kako se ne bi isključili BTIQ+ identiteti. Unatoč nepreciznom korištenju pojma queer, učinjen je značajan pomak jer je kroz iskustvo biseksualne i transrodne osobe koje su predstavljene u članku, skrenuta pozornost na činjenicu da se kvir problematika ne tiče samo spolne orientacije već i rodnog

identiteta te rodnog izražavanja (Butterfield, 2016: 4 – 8). Proglas Povorke ponosa te je godine naglasak stavio upravo na pluralnost identiteta, izražavanja i praksi: "sloboda rodnog izražavanja, različitost tjelesnih i seksualnih izričaja i praksi, mnogostrukturnost osobnih i kolektivnih identiteta kroz samodefiniciju trebaju postati i postat će dio hrvatske stvarnosti. Boriti se za rodnu slobodu – pravo svake osobe da izražava svoj rod i svoje tijelo na način koji izabere, kroz ženskost, androginston, muškost, hibridnost, nedorečenost i rodnu kontradiktornost – znači boriti se za slobodu kao vrhunsku vrijednost koja pripada svakom čovjeku.

57

U prvih pet šest godina organizacije Povorke, teško je ustaviti neku jasnu praksu i kontinuitet oko korištene terminologije jer nju kreiraju razne pojedinke_inc i akteri_ice bez neke sustavne politike. Otkad Zagreb Pride kao udruga 2009. preuzima organizaciju Povorke ponosa, dolazi do koherentnijeg korištenja termina: LGBTIQ akronim postaje relativno ustaljen kao referenca na obuhvaćene identitete, a queer-feminizam kao ideološka pozicija.

Što se tiče reprezentacije kvir osoba različitih hrvatskih regija, bilo je mnogo upisivanja značenja i davanja sudova izvana što je dovelo do zaglušivanja pozicija koje su aktivistkinje_isti oko Zagreb Pride-a same_i uspjele_i artikulirati. Ključna točka za raspravu oko regionalne uključivosti je Povorka iz 2011. godine, tjedan dana nakon Povorke u Splitu koja je bila obilježena nedostatkom podrške lokalnih vlasti i velikim ispadima nasilja. Zbog toga je u brojnim novinarskim izvještajima Zagreb prikazan kao decentna i civilizirana metropola nasuprot barbarskom i homofobnom Splitu, a nije propuštena ni prilika da se Zagreb usporedi s Bečom, a Split s Beogradom u jednom članku s Index.hr-a ("Split kao Beograd, Zagreb kao Beč. Gdje vi pripadate?", Index.hr, 18.6.2011.). Korištenje optužbi za seksizam i homofobiju nije nova taktika ocrnjivanja

političkih suparnika odnosno prekrivanja vlastitih šovinističkih stavova. Valja se prisjetiti kako je Judith Butler 2010. odbila nagradu Zivilcourage Berlin Pride-a zbog njemačkih rasističkih kampanja protiv imigranata_kinja, koje su kao glavna opravdanja za njihovo izbacivanje koristile navodnu patrijarhalnost i homofobiju koja obilježava te zajednice. U ovom slučaju, može se spekulirati kako se Zagreb nastojao prikazati civiliziraniji u odnosu na Split kako bi privukao više pretpriступnih sredstava iz Europske unije; odnosno civiliziraniji u odnosu na Beograd također kako bi uljepšao sliku Hrvatske po pitanju ljudskih prava u kontekstu pristupa EU. Međutim, ovom bi pitanju trebalo posvetiti više istraživanja. Pored ovakvog pristupa problemu regionalnosti, pojавio se i stav kako "Zagreb" nastoji nametnuti Splitu LGBTIQ aktivizam koji ondje autentično ne postoji. Taj je stav artikulirao profesor Nino Raspudić u emisiji HRT-a 3, Peti dan, 8. lipnja 2012. komentirajući događaje na splitskom prajdu godinu ranije čiju su organizaciju vodile zagrebačke udruge Kontra, Iskorak i Domine. Raspudić, kao i neke novinske kolumnе koje navodi Butterfield (2016), zagrebačke aktivistkinje_iste povezuje s "civilizirajućom intervencijom izvana", odnosno sa 'soroševim Institutom otvoreno društvo, veleposlanicama, predsjednikom Obamom i NATO paktom' (da parafraziramo), koja prema njemu, nimalo ne adresira pitanja lokalne LGBTIQ zajednice. Svakako se možemo složiti da se način na koji su navedeni akteri nastojali uvesti "zapadne vrijednosti" u balkanski poslijeratni tranzicijski prostor može donekle interpretirati kao kolonijalan i indiferentan prema lokalnom kontekstu. Također, Raspudiću se može priznati da bitno poentira kako se život zagrebačkih LGBTIQ aktivistkinja_ta bitno razlikuje od života LGBTIQ osoba u ostalim regijama te je pitanje reprezentacije regionalnih i urbano/ruralnih razlika, svakako problem kojim se valja dodatno

pozabaviti. Međutim, osim što proizlaze iz neznanja o splitskoj lokalnoj kvir sceni, njegovi argumenti uglavnom služe zaključku kako prajd u Splitu nije potreban, odnosno kako postoje važnija ekonomska pitanja koja trenutno more hrvatski narod.

Što se tiče položaja Zagreb Pridea u kontekstu tih rasprava, valja naglasiti kako je on od početka bio bitno regionalnog karaktera (regija shvaćena kao zemlje Istočne Europe, napose nekadašnje SFRJ). Sam poticaj za pokretanje zagrebačke Povorke ponosa došao je od iskustva zagrebačkih aktivistkinja_ta u sudjelovanju u prvom beogradskom prajdu, nakon čega su sve aktivistkinje_tih s tih prostora bitno povezane_i i međusobno solidarne_i. To je možda najviše došlo do izražaja na Internacionalna Prideu iz 2006. koji je organizirao regionalni odbora u kojem su sudjelovale aktivistkinje_tih iz 13 zemalja regije, a prvih pet slova na plakatu bilo je ispisano ćiriličnim pismom. Također, nakon događaja na splitskom prajdu 2011., Zagreb Pride je odustao od teme i odlučio cijeli tjedan uoči zagrebačke povorke posvetiti Split Pride-u. Na dan održavanja Povorke, predstavnice_ci Zagreb Pridea na Zrinjevcu su pred okupljenim novinarkama_ima osudile_i nasilje u Splitu te prozvale_i Vladu što nije zaštitila sudionice_ke splitskog prajda.

59

U nekim člancima iz 2011. godine, pitanje neautentičnosti splitskog prajda postavljeno je prvenstveno kao pitanje klase i to pod idejom da zagrebački_e aktivisti_kinje svojom razinom obrazovanja i životnim stilom koji uključuje zanimljiva zaposlenja, poznavanje stranih jezika i putovanja izvan zemlje barem nekoliko puta godišnje, nipošto ne mogu reprezentirati kvir osobe radničke klase čije je svakodnevno iskustvo bivanja kvir sasvim drugačije. Pitanje klase pogotovo je škakljivo jer ponekad ni same aktivistkinje_tih ne prepoznaju svoje djelovanje kao dio cjeline klasnih pitanja već ih, primjerice, isključivo vide kao izdvojenu borbu za ljudska prava

LGBTIQ osoba. Često je, međutim, samo riječ o tome kojim je terminima neki problem uokviren, pa će onda o tome ovisiti recepcija kvir pokreta kao nedovoljno klasno osviještenog ili pak previše ljevičarskog. Uzmimo za primjer borbu za životno partnerstvo. Iz jedne perspektive, ono može biti shvaćeno kao uklapanje kvir života u nekakve buržoaske vrijednosti i zajednicu utemeljenu oko privatnog vlasništva. S druge pak strane, socijalno marginaliziranim kvir osobama koje dijele kućanstvo s partnerom_icom, itekako može za egzistenciju mnogo značiti korištenje prava i olakšica iz sustava socijalne skrbi koje proizlaze iz statusa životnog partnerstva. Mogućnost ostvarivanja osobne autonomije u kojoj nećemo ovisiti o roditeljima ili partneru_ici jest zasigurno privilegija koju valja osvijestiti prije svake patronizirajuće osude osoba u životnom partnerstvu. Kvir osobe koje nisu aktivistkinje_tu ne treba da ‘ozbiljuju ikakve ideale¹⁵ i predodžbe o životu kvir osoba kakve bi aktivistkinje_tu mogle_i imati, već je na aktivistkinjama_tima red da, s jednim okom na svojoj progresivnoj viziji, praktično-kritički promišljaju materijalne uslove života kvir ljudi raznih socio-ekonomskih pozadina.

Najzad, nameće nam se i problem različitosti političkih stajališta unutar kvir zajednice. Analizama novinskih napisa koje je provela Butterfield (2016), intervjuima s osobama iz Zagreb Pride-a ili bliskima organizaciji koje je proveo Parunov (2016) te upitnikom kojeg smo proširile_i početkom ožujka, ustanovila se izrazita heterogenost stajališta o tome kako bi LGBTIQ aktivizam morao izgledati. Referirajući se napose na Povorke ponosa iz 2006. i 2015., neke konstatiraju da je diskurs previše ljevičarski i da

5 Ozbiljiti = učiniti zbiljskim, ostvariti. Parafraza fraze Györgya Lukácsa iz *Povijesti i klasne svijesti* (1970).

potencijalno isključuje desno orijentirane ili pak apolitične LGBTIQ osobe; neki pak ističu da su Povorke 2011. i 2012. bile previše fokusirane na obitelj što isključuje kvir osobe koje nisu u vezi i teži k normalizaciji kvir identiteta unutar heteronormativne matrice; druge pak misle kako su upravo te Povorke bile pristojne i decentne dok je Povorka iz 2010. bila vulgarna. Mnoge osobe izrazito odobravaju Povorku kao političku taktiku, a druge smatraju da ona sramoti LGBTIQ zajednicu ili je pak drže politički neefikasnom.

Neki_e smatraju da bi ona trebala postojati, ali potpuno drugačije konceptualizirana – kao komercijalna parada koja bi privukla turiste. Neke_i smatraju da Povorka nije uopće radikalna, nekima smeta feminizam i dvorodno izražavanje. Rasprava, dakako, nije o tome koja se Povorka kome svidjela, već o tome koliko je uopće moguće misliti aktivizam koji će biti politički neutralan, da bi se svatko osjećao reprezentiranim. Također, pitanje reprezentacije ne može biti samo koliko neka akcija i/ili organizacija predstavljaju nečiji individualni identitet i životni stil, već koliko njihova analiza problema i situacije, kao i taktike djelovanja na temelju te analize, obuhvaćaju probleme što šireg kruga različitih skupina. Godine 2006., na redovitom sastanku South Eastern European Queer Network, dogovorena je politička platforma Povorke ponosa i buduće organizacije Zagreb Pride. Odlučeno je da će se u dalnjem djelovanju polaziti od teorijskih postavki i vrijednosti queer-feminizma i antifašizma. Radi sažetosti, pozabavit ćemo se ovdje kratko samo kvirom. Kvir se kao identitet i politika želi afirmirati kao oblik univerzalnosti koji nastoji ne supsumirati ili poništiti različitost identifikacija i praksi koje predstavlja. Dakako, kao pojam iz engleskog jezika, i još k tome teorijski vezan uz poststrukturalističku tradiciju mišljenja, mnogima, napose starijim LGBTI osobama, on može biti u potpunosti stran i besadržajan.

Zato treba naglasiti da kvir nije samo jedan novi moderni identitet s kojim će se poistovjetiti mlade urbane osobe, već politički projekt o čijem ćemo uspjehu tek za neko vrijeme moći suditi. Jer uza sve probleme oko reprezentacije koje smo dotaknule_i, ne valja zaboraviti da je Povorka ponosa najmasovniji politički događaj koji od 2010. godine svake godine okuplja između 5 i 15 tisuća osoba. Općenitije: unatoč svim problemima oko političke reprezentacije naznačenima u teoriji, osobe su se tijekom povijesti uspjevale organizirati u masovne štrajkove i prosvjede, a u sadašnjem se hrvatskom kontekstu čini da kriza političke reprezentacije i političkog subjekta, sudeći po masovnosti Povorce ponosa, najmanje dotiče kvir aktivizam.

Govoreći o konceptu mnoštva, marksistički teoretičari Antonio Negri i Michael Hardt pišu kako je kvir politika izvrstan primjer kolektivnog projekta koji nastaje iz dinamike singularnosti i zajedništva. Drugim riječima, kvir ovdje nije neko stabilno homogeno tijelo, već tkivo koje počiva na komunikaciji i suradnji umjesto na jedinstvu bez razlika, kakvo predstavlja, primjerice, koncept naroda (Hardt, Negri, 2009: 194). Možda je jedina ideja koja ujedinjuje sve osobe na Povorci svijest o tome da postoje transfobija, bifobija i homofobija i da je to loše. Za direktnu akciju kakva je Povorka ponosa koja traje svega nekoliko sati, to, čini se, i nije sasvim loš temelj. Pogotovo kad se uzme u obzir ogroman pozitivni efekt koji ona u konačnici ima za sav ostali LGBTIQ aktivizam.

Literatura

Čopić, H. (2016). "Nemir i strast" — štampani mediji i Prajd 2001–2012 (neobjavljeno; stanje istraživačkog izvještaja do 3. svibnja). Zagreb: Zagreb Pride

63

Butler, J. (2000). *Nevolje s rodom — feminizam i subverzija identiteta*. Zagreb: Ženska infoteka

Butterfield, N. (2016). *The Representation of LGBTQ Sexual Identities in Jutarnji List 2002–2015* (neobjavljeno; stanje istraživačkog izvještaja do 10. svibnja). Zagreb: Zagreb Pride

D'Emilio, J. (1983). Capitalism and Gay Identity. U: Snitow, A., Stansell, C., Thompson, S. (ur.) *Powers of Desire: The Politics of Sexuality*, New York: Monthly Review Press

Đurin, S. (2016). *Zagreb Pride i javne politike* (neobjavljeno; stanje istraživačkog izvještaja do 15. svibnja). Zagreb: Zagreb Pride

Hardt, M., Negri, A. (2009). *Mnoštvo — Rat i demokracija u doba Imperija*. Zagreb: Multimedijalni institut

Kesić, V. (2016). *15 godina Pridea u nacionalnim dnevnicima* (neobjavljeno; stanje istraživačkog izvještaja do 17. svibnja). Zagreb: Zagreb Pride

- Milković, M. (2013). *Brutalna stvarnost: Istraživanje o nasilju, diskriminaciji i zločinu iz mržnje protiv LGBTIQ osoba u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Zagreb Pride
- Parunov, P. (2016). *Afektivni utjecaji Zagreb Pridea u queer svakodnevici: kritička etnografija* (neobjavljeno; stanje istraživačkog izvještaja do 10. svibnja). Zagreb: Zagreb Pride
- Pikić, A. i Jugović, I. (2006). *Nasilje nad lezbijkama, gejevima i biseksualnim osobama u Hrvatskoj: izvještaj istraživanja*. Zagreb: Kontra
- Ženska soba (2003). *Rezultati projekta. Stranke o LGBT pravima prije izbora u Hrvatskoj*. Zagreb: Ženska soba

СОВЕТЫ ПО ЛГБТ

ПОДДЕРЖКА

MEGAFON

СОВЕТЫ ПО ЛГБТ

ПОДДЕРЖКА

СОВЕТЫ ПО ЛГБТ

ПОДДЕРЖКА

СОВЕТЫ ПО ЛГБТ

СОВЕТЫ
ПО ЛГБТ

ПОДДЕРЖКА

СОВЕТЫ ПО ЛГБТ

ПОДДЕРЖКА